

Tompa Andrea: Fejtől s lábtól. Kettő orvos Erdélyben

Tompa Andrea regénye 2013-as megjelenése óta nagyon népszerű az olvasók körében: a kritikai visszhangokon túl jól mutatja ezt, hogy egy év alatt immár három kiadást ért meg a mű. Témája, látásmódja és nyelvezete egyaránt rendkívül szerethető, elgondolkodtató és mélyen átélhető olvasmányá teszik.

Az 1910-es és 20-as évek Erdélyének hétköznapijai elevenednek meg két fiatal orvostanhallgató, illetve gyakorló orvos nagyon személyes hangon megszólaló történetébe ágyazva. A legnagyobb súlyú kérdés, ami felé a regény halad, az első világháború és a trianoni trauma megélése, de amíg a cselekmény idáig jut, lenyűgöző gazdagságát kapjuk a kor hétköznapi, politikai, kultúrtörténeti és tudományos kérdéseinek. Mindez azonban egy pillanatra sem válik fárasztó bölcsészettudományos értekezéssé, hiszen a fiatal nő és férfi párhuzamos története egyszerre a legizgalmasabb fejlődéstörténet, amelyben a fiatal felnőtteknek a saját útjukat kell kiküzdeniük, és mélyen átélhetően megrajzolt szerelmi történet, ahol a két ember sorsa sok kerülő és hosszú várakozás után fonódik össze.

A témán túl az elbeszélés módja is nagyon izgalmas: a regényt átszövő, újra és újra felbukkanó motívumok és a szereplők sorsának párhuzamai folyamatosan fenntartják a kíváncsiságot; vonzóvá válik az idegenség és az ismerőség játéka, amikor a két főhős története látszólag véletlenszerűen egymás mellé kerülő mozaikszerű elemekből rajzolódik meg. A naplószerű, jelen idejű beszédben nagyon hitelesen szólal meg a két fiatal, felnőtté váló ember hangja, akik maguk körül és önmagukban is mindig újdonságokat fedeznek fel, és mindezt folyamatosan reflektálnak is, hol érzelmesen, hol mosolyogtató naivitással, aztán egyre gyakrabban a sok keserűséget tapasztalt felnőtt elmélyült bölcsességével. A főhősök megszólalásaihoz a regény hitelesen egyedi nyelvet teremt, amiben archaizáló kifejezések, családi és tájnyelvi elemek keverednek a korabeli orvosi nyelv szókészletével, ráadásul a fiatal beszélők naív, természetes, nyelvtani és nyelvhelyességi hibákat is megengedő előadásmódjában.

Módszertani megfontolások

A regényt témája alapján 11-12. évfolyamon érdemes olvastatni – azonban bizonyára lesznek diákok, akiket a szokatlan nyelvezet túl nehéz feladat elé állít, és biztosan állítható, hogy a regény terjedelme sokakat eltántorít az olvasástól. Érdemes tehát felkészülni arra, hogy az osztály igazán jó olvasóin kívül a többiekkel inkább csak részleteket olvastassunk. Mivel a regény fejezetei nagyrészt önmagukban is kerek egységekké formálódnak, az olvasás – tanórai kiegészítésekkel – az ajánlott fejezetek alapján is jó élménnyé válhat. Részletek olvastatására a regény nyitányát és zárlatát javaslom, négy-négy fejezettel, ami összesen mintegy 90 oldal (*A mi egyetemünk; Be van jelentve; Évnyitó fent Kolozsvárt; Megbocsájtok, kérdem; Árva kutya; Pest felé, kérdem; Két ember közt a legrövidebb út a leghosszabb; Kuruzslás ellen*). Az egyes szempontokhoz azonban nagyon jól megtalálható egy-egy ezt kifejtő további fejezet.

Ha tehát a diákok egy része részleteket olvas, az elemzésnél erre legyünk figyelemmel: a csoportfeladatoknál lehetőleg minden csoportban legyen legalább egy diák, aki az egész művet ismeri. Az elemző feladatok többségével, legalábbis részlegesen, illetve segítséggel a részleteket olvasó diákok is eredményesen boldogulnak.

A regényelemzéshez négy tanórát javaslom, ennél több időt nehéz a kortárs irodalom tantervben nem szereplő olvasmányának szentelni, kisebb óraszámokban azonban a sok szempontú elemzés csak részlegesen végezhető el. A feladatsor négy órára készült.

A feladatok nagy részére csoportmunkát javaslok, egyszerre több feladat párhuzamos végzésével, majd ezt követő beszámolókkal és rövid közös megbeszéléssel. A párhuzamosan folyó csoportmunkában kevésbé jártas osztályoknál érdemes a feladatok közül válogatni, illetve egy feladatnak egy vagy néhány kisebb szeletét elvégeztetni. Alapvetően elemző, szoros szöveg-olvasást igénylő feladatok szerepelnek az óravázlatokban, de az egyes résztémákhoz kapcsolódnak kreatív, alkotó jellegű feladatok is, amelyekben a diákok a megbeszélétekre reflektálhatnak, egyéni álláspontot fogalmazhatnak meg, elmélyítve a közös munka eredményét.

A csoportfeladatok többségénél a csoport tagjai ugyanazon a feladaton illetve részfeladaton dolgoznak, a végén egymásnak számolnak be a csoportok. Így minden kérdés szóba kerül az osztályban, de a teljes körű elemzéshez minden csoportnak szót kell kapnia. A beszámolóknál biztassuk a diákokat, hogy lehetőleg rövid szövegidézetekkel támasszák alá mondanivalójukat. Természetesen egy feladattal több csoport is dolgozhat.

Az egyéni munkát is mindig kövesse beszámoló illetve felolvasás, a csoport tagjai vagy az osztály egésze előtt.

A néhány feladatban szereplő rövid esszé kifejezés 3-5 perces egyéni fogalmazást jelent, ami az adott témában való egyéni elmélyülést, véleményalkotást segíti.

Az óratervek után esszé jellegű feladatok szerepelnek, iskolai vagy házi dolgozathoz.

Múlt és jelen

A regény elemzését érdemes azokkal a kérdésekkel kezdeni, amelyek az olvasóban a legelső benyomásokat jelentik, illetve amelyek miatt a diákok eleinte idegennek érezhetik a mű világát. Az első műelemző órán ezért a múltbeli regényvilág megismerését érdemes középpontba állítani. Az óra célja elsősorban az, hogy a diákok a száz évvel ezelőtti Erdély mindennapjainak kérdéseit saját jelenkori kérdéseikként ismerjék fel.

Trianon traumájáról és a huszadik század eleji erdélyi magyarság sorsáról olyan nézőpontból beszél a regény, ahogyan erről kérdésről még nem nagyon olvashattunk. Nem utólag visszapillantva idézi fel a történéseket, amikor is elkerülhetetlenül egyfajta értelmezését kapnánk a történelmi eseményeknek, ehelyett a regény két elbeszélője folyamatos jelenként éli meg az 1910-es és 20-as évek történéseit, mintegy „alulnézetből” láttatva a hétköznapiokban megélt történelmet. Az ő nagyon személyes elbeszélésükben találkozunk a politikai-társadalmi kérdésekkel: ilyenek Erdély és Magyarország, Kolozsvár és Budapest viszonya; a jövővel kapcsolatos kilátások, remények (tudományos fejlődés, társadalmi változások, jólét); a zsidóság helyzete, lehetőségei, megítélése; a nők helyzete stb. A regény mindvégig határozottan érzékelteti, hogy a múlt elbeszélésének tétje a saját jelenünk megértése, azaz olyan történelmi kérdések fogalmazódnak meg a főhősök előtt, amelyek ma, száz év elteltével is meghatározzák a Magyarországon folyó közbeszédet. A történelmi kérdések megfogalmazásakor feltétlenül érdemes tehát tanári vezetéssel vállalni az olyan aktuális, politikailag is érzékeny témák szóba hozását, mint Trianon vagy a zsidóság sorsának kérdése. A regény értéke ugyanis többek között éppen ezeknek a témáknak a bátor és újszerű megidézésében rejlik. (A Trianon-kérdés elmélyültebb megvitatásával kapcsolatban a harmadik órán szerepel feladat.)

A történelmi kérdéseken túl a regény rendkívül gazdag kultúrtörténeti tablót rajzol: állandó témaként az orvoslással, a gyógyvíz- és gyógyfürdő-kultúra, illetve a testkultúra és -kultusz megjelenési formáival találkozunk (a regény egyik központi metaforája a *test*, amiről a negyedik órán lesz szó). A regény itt is a jelen felől idézi meg a múltat: a tág értelemben vett *wellness* mai formái születnek meg ebben az időben. Ezek alapos, tudományos-orvosi hangvételű megjelenítése a regényben a diákok számára a modernség és az elavultság kettős élménye miatt nagyon szórakoztató lehet.

A szereplők személyes élményei nyomán jelenik meg a regényben a korabeli egyetemi élet, az orvosi fakultás működése, Kolozsvár színházi és kulturális élete, közéleti, turisztikai és nőegyletek, bordélyok, a formálódó baloldali mozgalmak, a hadiorvoslás, és legalaposabban, valódi kultúrtörténeti beszámolóként a korabeli fürdőélet leírása. Mindezek a témák valóban azt a hatást érik, hogy a történelem a diák olvasók számára a legközvetlenebb élményként szólaljon meg.

A regényolvasást mindenekelőtt talán a regény nyelvezete nehezítheti meg a diákok számára. A jó olvasók remélhetőleg előbb-utóbb rátalálnak e nyelv ízére, sőt személyessége miatt éppen ez lehet az egyik meghatározó élményük a szövegről. Múlt és jelen között a regény nyelve is képes hidat verni: az élő nyelvtől való távolsága miatt tehát a nyelvi eszközök feltárását, és főleg annak megértését, hogy a szereplők megszólalása éppen az általuk használt nyelv miatt válik hitelessé, szintén az első elemző óra témájául javaslom.

Főszereplők

A regény két névtelen főszereplőjét első megszólalásuktól kezdve közel érezheti magához a fiatal olvasó: életkorukból, élethelyzetükből fakadó kérdéseik többsége ismerős lehet nekik (önállóság, szülői elvárások, hivatásválasztás, bizonytalanságok, szexuális élmények, önértékelés stb.). A regény szerkesztésmódja, amelyben a főhősök élete párhuzamosan fut, de meghatározó pontokon a sokféle különbség ellenére feltűnően rímel egymásra, folyamatosan azzal az olvasói elvárással játszik, amely a sorsközösségből fakadó egymásra találásukra számít. A főhősök személyiségét és élettörténetét emiatt először összehasonlító elemzésben érdemes megvizsgálni. Az összehasonlításban az azonosságok és különbségek a diákok számára feltűnővé válnak, és mivel nem csak észlelik ezeket, hanem dolgoznak is a megadott szempontokkal, ezek elmélyülnek bennük. (Az azonosságok és különbségek, illetve az egység és kettősség szintén kulcsmotívuma a regénynek, amelynek elemzése a negyedik óra feladata lesz.)

A két főszereplő alapvetően eltérő családi örökséget hoz magával. A zsidó hagyományaiból ki nem lépő kereskedőcsaláddal radikálisan fordul szembe az orvosi pályát választó fiatal lány, és csak hosszú idő elteltével talál utat újra hazafelé. Hivatásában a kötelességteljesítés dominál, ez vezeti el a tanulmányaitól távolibb utakra, társadalmi kérdések felé. Önértékelését részben a tehetsége és szorgalma miatti sikerei, de még inkább a nőiségében való bizonytalansága és a férfiakkal kapcsolatos sikertelensége határozza meg. Fontos jellemvonása feltűnő határozottsága és tudatossága, amely azonban jól láthatóan olyan szerep, amely mögött egyre inkább a bizonytalanság és lassan a magány miatti boldogtalanság sejlik fel. Az okos, racionalitásában bízó, életét a kötelességteljesítésre és a társadalom szolgálatára áldozó fiatal nő számára éppen ez a tudatosság vezet a boldogtalansághoz: önmagát folyamatosan maga által elgondolt szerepekben látja, és így értékeli, miközben elveszíti azt a képességét, hogy felszabadultan, tervek, szándékok, okos megfontolások tudjon örülni az életnek. (Jól példázza ezt az *Arcképezés* c. fejezet.) Ez a magatartása, amely mindig tudatosan igyekszik uralni a saját életét, magyarázza egyrészt állandó önelemző, önértékelő vívódását, melyben önmagát hol felmenti, hol elítéli, másrészt az elfojtásokat, elhallgatásokat, például az első szexuális együttlétről vagy az abortuszról. (Szervesen illeszkedik ehhez a magatartáshoz a pszichoanalízissel való találkozás és a kóbor kutyával való álmoleírás is.)

A jellegzetes dzsentri jogászcsaládból származó férfi főszereplő több változáson megy át a regényidő alatt, mint a nő, de ezek a változások kiegyensúlyozottabban, kiszámíthatóbban zajlanak: kevésbé radikális életvezetése viszont lehet ismerős az olvasók többségének. A tervek nélküli, csak szórakozni vágyó fiatalember lassan ébred önmaga valós értékeire, a felnőtt érettséghez vezető kegyetlen háborús tapasztalatok nyomán azonban már igen határozottan áll a saját lábára. Alacsony önértékelésének eredőjéhez pontról pontra vezet el a regény, mintha apja kegyet-

lenségéről a fiú is csak nehezen tudna szólni. Az ő történetében nem annyira, illetve nem csak a magány és a személyes boldogtalanság vezet az elkomoruló létérzékeléshez, legalább ennyire meghatározóak számára a háború és a Erdély elcsatolásának tapasztalatai. (A róla szóló 6/f feladat nem tartalmaz részletes elemzési szempontokat, ezt helyettesítik a szöveghelyekre történő utalások.)

A harmadik elemzésre ajánlott tanóra kettős célt tűz maga elé: a főszereplők sorsának összefonódását, illetve Erdély elcsatolásának regénybeli ábrázolását elemezzük. Bár a két téma első sorban a mindig szűkös időkeret miatt kerül egymás mellé a tanórán, ne tévesszük szem elől az alapvető ellentétező szerkezetet a műben, amelyben az éppen szétdarabolódó ország viszonyai között válik eggyé a két külön élettörténet. A regény egyik izgalmas játéka, ahogyan a két élettörténet újabb és újabb pontokon vetül egymásra, akár konkrét életeseményekben, létrejött vagy éppen elkerült találkozásokban, akár motívumokban, akár csak a hasonló pályán futó vagy éppen ellentétes gondolatokban. Ez a történetvezetés a világ rendezettségéről vagy éppen rendezetlenségéről, a véletlenszerűségek, a bizonytalanság jelentőségéről gondolkodtathat el – különösen, ha a regény idején zajló történelmi változások értelmének kérdését is felvetjük. A végső találkozás a regény zárlatában lírai befejezést biztosít a személyes történeteknek, amelyben a magány, a kettéválasztottság, az individualitás helyét a személyes közösség és egység veszi át. A személyes sorson túli szférában azonban éppen ellenkező folyamatok zajlanak, a megérkezetséggel helyett a bizonytalanság, átmenetiség állandósul. (Ennek a regény zárlatában is megjelenő motívumnak az értelmezése is előkerül még a negyedik tanórán.)

A „Té-szindróma”

A regény (egyik) központi kérdéséhez érkezünk, amikor Trianon megélésének regénybeli ábrázolását értelmezzük. A kérdés alapos átbeszélése alighanem jóval több időt igényelne, mint amit a szűkös lehetőségek nyújtanak – elképzelhető olyan építkezés is, amelyben a regényhősök személyes történetéről jóval kevesebb szó esik, teret adva ennek a politikailag is erősen motivált kérdéskörnek. Ez az eljárás bizonyos értelemben a regény szerkezetének is megfelelne, hiszen itt a személyes történések állandóan mintegy véletlenszerűen, a sokféle tudományos, társadalmi, politikai téma elbeszélése közben, szinte mellékesen kerülnek szóba.

A háborús összeomlás és a trianoni döntés a regény utolsó harmadában kerül elbeszélésre, amikor már igen gazdag tablóját kaptuk mindannak, ami Erdély hétköznapjait meghatározta. Ekkorra az általánosító vagy szimbolikus elbeszélések helyett a legszemélyesebb élmények révén értjük meg, mit jelent a szereplők számára a haza és az otthon fogalma. Így kap az utólagos történelemértelmezés helyett a szereplők élő, jelen idejű megélése nyomán igazi súlyt az elszakadás ténye. Súlyt kap, de az események értelmezéséhez, megértéséhez egyáltalán nincs meg a szereplők távlata, sem politikai tájékozottsága: az új állapotot megérteni, ahhoz alkalmazkodni jó darabig nem is tudnak. Az elszakadásra a regény szereplői többféleképpen reagálnak, a hitetlenkedéstől a magyar faj erejébe vetett bizalmon át az alkalmazkodás és a nemzetek közti egyenlőség gondolatáig. A regény tehát elsősorban az érthetlenség, a nem tudás és a feldolgozatlanság élményét közvetíti. A feldolgozatlanság egyik jele a tabuként kezelés is: a kimondhatatlanság, a főszereplő által csak „Té-szindróma”-ként emlegetett jelenség-együttes mögött épp ezt a feldolgozatlanságot kereshetjük.

A trianoni kérdés feldolgozatlanságával, kibeszéletlenségével kisebb vagy nagyobb mértékben ma is meg kell küzdenünk. Az szöveg elméleti feldolgozásához emiatt érdemes olyan feladatot kapcsolni, ahol a diákok a maguk álláspontjára reflektálhatnak, de azt felül is bírálhatják, el is hagyhatják. Ezt szolgálja a negyedik tanóra első feladata.

Motívumok

A negyedik tanóra ismét kettős célt tűz ki: a kulcsmotívumok feltárását, értelmezését, és az elbeszélői nézőpontok elemzését. Három kulcsmotívumot érdemes megvizsgálni: a test, az átmenetiség-állandóság, illetve a kettősség-egység motívumát. A mélyebb elemzésben természetesen kiderül, hogy ezek is csak mesterségesen választhatók el egymástól, a megbeszélés nyomán belátható, hogy lényegében ugyanannak a látásmódnak a kifejeződései.

A test motívuma első jelentésében a legkevésbé sem elvont, gyakori szerepeltetése minden olvasó számára feltűnő. A legkülönfélébb orvosi témák, a fürdőélet vagy éppen a háború leírásaiban természetes módon válik meghatározóvá. Elgondolkodtatóbbak azok a szöveghelyek, amelyek történelmi vagy filozófiai jelentést adnak a fogalomnak: a Magyarország feldarabolt testéről és a testrészek újraéledéséről szóló gondolatmenet az előző témához visz vissza; test és lélek viszonyának kérdése akár a materializmus vagy az örök élet lehetőségének filozófiai kérdéséhez vezethet; a legmesszebb azonban talán azok a gondolatok jutnak, ahol az embernek a teste általi meghatározottságáról, a létezésnek a testi léttel való azonosításáról van szó.

Az átmenetiség és az állandóság ugyanígy megjelenik a személyes és a történelmi síkon is. A fiatal felnőttek élethelyzete, az átalakulás, útkeresés ideje tartozik ide; az otthon vágya és megtalálása; az állandó úton lét, és végső soron a mindent átítató magányra való berendezkedés, közben az állandóság, a valahova tartozás, a „Gazda” vágyával – ami végül mégis átmenetinek bizonyul a végső találkozásban, az „öröklét”-ben. Ezzel ellentétesnek látszik a nemzet, a közösség útja: a háború előtti idő a nagy változások, a látszólag biztos cél felé haladás ideje, ami után azonban az összeomlással egy – remények szerinti – átmeneti állapotba jut az ország. Az évek aztán arra tanítanak, hogy ez az átmenet válik lassan maradandóvá, amihez alkalmazkodni kell: így a személyes sorssal ellentétben a közösség sorsa éppen hogy megmarad bizonytalanságban – ki tudja, meddig?

Mindezeket a motívumokat magában foglalja a címadó kép: a „fejtől s lábtól” a regényben sokjelentésű, szép metaforává gazdagodik. A különbözőség ellenére, annak fenntartásával megszülető azonosság, a kettősségben megjelenő egység képe meg tudja jeleníteni a regényben tükröződő alapgondolatot, mely szerint a különbözőségeket nem megszüntetni, felszámolni érdemes, hanem egy közösségben megélni, és erre lehetőség van nemcsak az egyes ember, hanem talán a nemzeti közösségek szintjén is.

Nézőpontok

A fentieknek megfelelően a regény a nézőpontok sokféleségét is fenntartja: a főszereplők és a további szereplők között sehol sem igyekszik igazságot hirdetni, azt sugallva ezzel, hogy a regényben felbukkanó kérdésekben az igazság nem egy-, hanem sokféle. A két elbeszélő nézőpontjának változtatása eleinte természetesen a különbségeikre hívja fel a figyelmet, azonban az idő múlásával egyre inkább uralkodónak és a különbségeknél sokkal mélyebbnek érezhetjük a hasonlóságokat és azonosságokat, míg a zárlat ihletett állapotában a különbségek végképp jelentéktelenné válnak egy magasabb rendű egység megszületésével. Ennek nyelvi kifejeződése az utolsó fejezetben az addigi egyes szám első személyű megszólalások helyett a többes szám első személy látszólag személytelenebb alakjának következetes használata.

Itt is érvényesül a regény ellentétező technikája: míg a főszereplők találkozásával a nézőpontkülönbségek eltűnnek, az őket körülvevő világban éppen hogy állandósulnak. A regény zárata a személyes történeten kívüli, a közösség sorsát érintő kérdéseket nyitva hagyja.